

Sanja R. Sretić*

*Centar za socijalni rad 'Sveti Sava' Niš
Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Departman za pedagogiju, doktorand*

Prof. dr Bisera S. Jevtić**

Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Departman za pedagogiju

Moralni razvoj dece na hraniteljstvu: uticaj individualnih i porodičnih faktora***

Apstrakt

Formiranje i oblikovanje moralne dimenzije ličnosti deteta bez roditeljskog staranja odvija se u hraniteljskoj porodici kao dominantnom alternativnom obliku zaštite. Istraživanje je deo veće studije, a prikazani su rezultati izraženosti stadijuma moralnog razvoja deteta bez roditeljskog staranja u odnosu na faktore koji opisuju hraniteljsku porodicu (struktura i tip) i dete (uzrast, razlog smeštaja). U radu je primenjen neeksperimentalni istraživački metod i tehnika anketiranja, a kao instrumenti test moralnog rasuđivanja, koji sadrži dve moralne dileme, namenjen deci i hraniteljima, i Upitnik za hranitelje, konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Uzorak čine 59 hranitelja i 59 dece od 9 do 17 godina. Rezultati istraživanja pokazuju pozitivnu povezanost nekih od stadijuma moralnog razvoja deca sa faktorima poput uzrasta, strukture hraniteljske porodice i razlog smeštaja. Rezultati impliciraju zaključak da je razvoj moralne kompetencije dece u hraniteljskim porodicama specifičan i multifaktorski uslovljen proces bez adekvatne profesionalne i sistemske podrške.

Ključne reči:

stadijumi moralnog razvoja, deca bez roditeljskog staranja, porodični smeštaj u hraniteljskoj porodici, individualni i porodični faktori, sistem socijalne zaštite

* s.sretic-15797@filfak.ni.ac.rs

** bisera.jevtic@filfak.ni.ac.rs

*** Rad predstavlja deo obimnije istraživačke studije o moralnom razvoju dece u hraniteljskim porodicama.

UVOD

Od prvobitne zajednice pa do savremenog doba porodica predstavlja platformu za celovit razvoj individue i formiranje svih aspekata njene ličnosti. Osobito u moralnom razvoju i vaspitanju deteta porodica vrši neposredan i presudan uticaj, jer se u njoj stvaraju najranije identifikacije psihološke i moralne prirode¹, formira i oblikuje sistem vrednosti. O tome svedoče pedagoški pogledi najistaknutijih doajena pedagoške misli, poput Johana H. Pestalocija (Johann Heinrich Pestalozzi, 1746–1827), koji ističe da se najviše moralne vrednosti, poput ljubavi prema ljudima, poverenje, poslušnost, ostvaruju upravo u porodici gde je uloga roditelja, osobito majke, dominantna.² „Suština i svrha moralnog vaspitanja je da deca i mladi nauče šta je to moralna vrednost, odnosno moralni sud, da se kod njih razvije osećanje za strukturu i svrhu vrednosnih sudova i odluka kako bi bili u stanju da prepoznaju i utvrde moralne elemente i moralne situacije kada se sa njima sretnu, te tako postanu svesni moralnih vrednosti u procesu ličnog donošenja odluka.”³

Ipak, neretko se dešavaju okolnosti u kojima biološka porodica deteta nije u mogućnosti da obezbedi kontekst za potpun i svestran razvoj deteta. Tada se pribegava obezbeđivanju alternativne nege i staranja o detetu rukovodeći se njegovim najboljim interesom i dobrobiti. Prepoznajući specifičnost i kompleksnost sintagme dete bez roditeljskog staranja, kao i činjenicu da je formiranje moralnog karaktera deteta multifaktorski uslovljeno, ovim istraživanjem se želi utvrditi izraženost stadijuma moralnog razvoja deteta bez roditeljskog staranja u odnosu na faktore koji opisuju hraniteljsku porodicu (struktura i tip) i deteta (uzrast, razlog smeštaja) na hraniteljstvu.

TRADICIONALNI I SAVREMENI PRISTUPI MORALNOM RAZVOJU DECE I MLADIH

Interesovanje za moralni razvoj dece i mladih datira još iz perioda starogrčkih mislilaca, poput Platona i Aristotela. Naročito s početka dvadesetog veka, formiranje moralnog karaktera najmladih članova jedne porodice postala je

¹ Bisera Jevtić, *Pedagogija moralnosti*, Filozofski fakultet, Niš, 2012, str. 142–151.

² Stojan Cenić i Jelena Petrović, *Vaspitanje kroz istorijske epohe*, Učiteljski fakultet, Vranje, 2005, str. 164–167.

³ Bisera Jevtić i Olivera Knežević-Florić, „Afirmacija moralnih vrednosti u funkciji razvijanja prosocijalnog ponašanja”, u: dr Bojana Dimitrijević (ur.), *Izazovi socijalno-pedagoške delatnosti sa hrestomatijom*, Filozofski fakultet u Nišu, 2011, str. 57.

centralna tema brojnih teorijskih pristupa i objašnjenja. Naučno interesovanje za ovu oblast ne prestaje ni danas i ono je sve više multidisciplinarnog karaktera. Dominantna paradigma za istraživanje moralnog razvoja, koja je korišćena i u ovom istraživačkom radu, jeste racionalistički, kognitivno-razvojni pristup, čiji su zagovornici razvojni psiholozi Žan Pijaže (Jean Piaget, 1896–1980) i Lorens Kolberg (Lawrence Kohlberg, 1927–1987). Posmatrano kroz sočivo ovog pristupa, moralno rasuđivanje je kognitivni proces koji se postepeno razvija kroz niz kvalitativno različitih stadijuma mišljenja koji se javljaju u fiksiranom i neizmenjenom redosledu. Stadijumi su zapravo strukturalne celine ili organizovani sistemi mišljenja koji dovode do doslednosti u moralnom mišljenju deteta na određenom stadijumu razvoja. Tranzicija sa jednog stadijuma na sledeći determinisana je kognitivnom neravnotežom, odnosno neadekvatnom perspektivom deteta da se nosi sa moralnom dilemom. Svaki pojedinačni stadijum potiče iz prethodnog i priprema sledeći u razvojnom nizu. To zapravo znači da svaki stadijum predstavlja različitu organizaciju mišljenja, a ne niz uverenja ili stavova u određenoj situaciji. Razvojem kognitivnih i, paralelno sa njima, moralnih struktura, kroz proces preuzimanja uloga, dolazi do postepenog udaljavanja od egocentrizma i razvijanja sposobnosti deteta da zauzme perspektivu drugog.

Na temelju Pijažeove šeme moralnog razvoja namenjenog periodu detinjstva, koji se sastoji iz dva stadijuma (moralna heteronomija i moralna autonomija), Kolberg razvija kompleksni model etapa moralnog rasuđivanja, od početnog fokusiranja sa hedonističke i fizičke brige (prekonvencionalna moralnost–egocentrična perspektiva), preko prepoznavanja i identifikacije sa pravilima i međuljudskim i društvenim očekivanjima (konvencionalna moralnost), do holističke perspektive kao krajnjoj tački u kojoj su moralne odluke i sa njom povezane moralne akcije strukturisane univerzalnim principima pravičnosti (postkonvencionalna moralnost). Svaki od ovih stupnjeva sadrže subsekvencu (ranu i kasnu). Svaka faza je homogena, moralna kognitivna struktura ili strategija rasuđivanja u odnosu na različite probleme, situacije i vrednosti. Porodica, kao primarni agens socijalizacije, u moralnom formiranju ličnosti deteta i mlade osobe zauzima značajnu ulogu u njegovoj teoriji, a čiji je uticaj na ovom polju potvrđen u kasnijim empirijskim istraživanjima.^{4,5} Takođe, stav kognitivista da je uzrast važan indikator stadijuma moralnog

⁴ Joan E. Grusec, "Domains of socialization: Implications for parenting and the development of children's moral behavior and cognitions", in: D. J. Laible, G. Carlo, & L. M. Padilla (Eds.), *The Oxford handbook of parenting and moral development*, Oxford University Press, London, 2008, pp. 73–90.

⁵ Ljiljana S. Jerković, Mile Đ. Ilić, „Funkcionalnost porodice i moralna razvijenost učenika”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Priština, Vol. 50, br. 2, 2020, str. 275–294.

razvoja testiran je u kasnijim empirijskim studijama^{6,7} koje daju nekonzistentne nalaze.

Teorije stadijuma moralnog razvoja, koje su predložili Pijaže, a zatim i Kolberg, duže vreme su se smatrale aktivnim šemama, koje pomažu pojedincu da definiše važne moralne aspekte i usmeravaju način njegovog reaganja. Na temeljima kognitivno-razvojne perspektive kasniji empirijski rad nekolbergijanaca⁸ bio je ključan za unapređenje polja moralnog razvoja dece. Oni sugerišu da se moralne šeme i stepen do kojeg su aktivirane mogu razviti tokom vremena i zavise od situacionih faktora. S tim u vezi, standardne faze moralnog razvoja odražavaju napredak u radnoj memoriji, te povećane sposobnosti pažnje doprinose udaljavanju od egocentrične perspektive i omogućavaju razmatranje više od jednog izvora informacija prilikom donošenja moralnih odluka.

Međutim, rezultati drugih istraživanja^{9,10} pokazuju da su kognitivisti zanemarili moralne emocije, jer kognitivni procesi čine samo deo složenog moralnog ponašanja. Gorepomenutim istraživanjima integrisana je uloga emocionalnih iskustava adolescenata (krivica, poštovanje, ponos, bes) u moral i njegov razvoj. Da je moralno donošenje odluka i ponašanja ukorenjeno u emocionalni pejzaž ličnosti svedoče nalazi Ajzenberg (Eisenberg)¹¹, koja ističe da su posledične i anticipativne emocije ključni regulatori moralno relevantnog ponašanja i prediktori moralnih odluka u adolescenciji.¹² Kako bi se

⁶ Larry Nucci and Elliot Turiel, "Capturing the Complexity of Moral Development and Education", *Mind, brain and education*, Vol. 3, No. 3, 2009, pp. 151–159.

⁷ Ana Frichand, „Ispitivanje moralnog mišljenja adolescenata putem posrednih koncepata”, *Psihološka istraživanja*, Vol. XIV, br. 1, 2011, 67–84.

⁸ Beverley Garrigan, Anna L. R. Adlamb and Peter E. Langdon, "Moral decision making and moral development: Toward an integrative framework", *Developmental review*, 49, 2018, p. 83.

⁹ Tina Malti, Sebastian P. Dys, Tyler Colasante and Joanna Peplak, "Emotions and morality: Newdevelopmental perspectives", in: C. C. Helwig (Ed.), *New perspectives on moral development*, Routledge, London, 2018, pp. 55–72.

¹⁰ Tina Malti, Emma Galarneau and Joanna Peplak, "Moral development in adolescence", *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 31, No. 4. pp. 1097–1113.

¹¹ Nancy Eisenberg, "Emotion, regulation, and moral development", *Annual Review of Psychology*, Vol. 51, No. 1, 2000, pp. 665–697.

¹² Tina Malti and Tobias Krettenauer. "The relation of moral emotion attributions to prosocial and antisocial behavior: A meta-analysis", *Child development*, Vol. 84, No. 2, 2013, pp. 397–412.

premostio ovaj jaz između kognicije i emocija, Bajović i Rizo¹³ predlažu proces metamoralne spoznaje kao „aktivnog posrednika koji utiče na kognitivne procese i emocije uključene u donošenje moralnih odluka“. Njome se omogućava kritičko razmišljanje o moralnim mislima i emocijama, što dovodi do bolje samoregulacije i prosocijalnog delovanja.

Poslednjih godina moralni razvoj i moralno donošenje odluka sve je više u fokusu pažnje među socijalnim neuronaučnicima^{14,15}, koji smatraju da je moralni razvoj uslovljen razvojem moždanih struktura i u kojoj se meri različiti regioni mozga aktiviraju prilikom donošenja moralnih odluka.

SPECIFIČNOSTI I KARAKTERISTIKE DECE BEZ RODITELJSKOG STARANJA

Primarno područje delovanja centara za socijalni rad (drugim rečima Organa starateljstva), kao okosnice sistema socijalne zaštite, jeste zaštita dece bez roditeljskog, a neretko i porodičnog staranja kao posebno ranjive i najosetljivije kategorije^{16,17} svakog, pa i našeg društva. Primena mera porodično-pravne zaštite (starateljstvo, smeštaj u ustanovu socijalne zaštite, smeštaj u drugu porodicu i usvojenje) ove kategorije dece utemeljena je na najznačajnijem međunarodnom krovnom dokumentu, Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta (1989)¹⁸, koja neguje holistički pogled na dete i njegova prava. Posebna pažnja je u čl. 20.¹⁹ ove Konvencije posvećena, kategoriji dece bez

¹³ Mira Bajovic and Kelly Rizzo, "Meta-moral cognition: bridging the gap among adolescents' moral thinking, moral emotions and moral actions", *International Journal of Adolescents and Youth*, Vol. 26, No. 1, p. 3.

¹⁴ Julian J. Dooley, Miriam Beauchamp, and Vicki A. Anderson. "The measurement of sociomoral reasoning in adolescents with traumatic brain injury: A pilot investigation", *Brain Impairment*, Vol. 11, No. 2, 2010, pp. 152–161.

¹⁵ Miriam H. Bauchamp, Julian J. Dooley, and V. Anderson. "A preliminary investigation of moral reasoning and empathy after traumatic brain injury in adolescents", *Brain injury*, Vol. 27, No. 7–8, 2013, pp. 896–902.

¹⁶ Susan Vig, Susan Chinitz and Lisa Shulman, "Young children in foster care: Multiple vulnerabilities and complex service needs", *Infants & Young Children*, Vol. 18, No. 2, 2005, pp. 147–160.

¹⁷ Delilah Bruskas, "Children in foster care: A vulnerable population at risk." *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, Vol. 21, No. 2, 2008, pp. 70–77.

¹⁸ Nevena Vučković Šahović, *Prava deteta i Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta*, Jugoslovenski centar za prava deteta, Beograd, 2001.

¹⁹ Isto, str. 51.

roditeljskog staranja i njihovoj zaštiti kroz alternativnu brigu. U skladu sa sadržajem Konvencije, prava dece bez roditeljskog staranja i njihova zaštita implementirana su u nacionalni normativni okvir.

Tako, Porodični zakon²⁰ i Zakon o socijalnoj zaštiti²¹ ukazuju na razloge gubitka neposrednog roditeljskog staranja i precizno definišu kategoriju dece čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama.

Recentna domaća i inostrana literatura^{22,23} dosledno ukazuje da odsustvo roditeljskog staranja može nastati usled različitih, ali često međusobno povezanih faktora kao što su: smrt roditelja, fizička ili psihološka bolest roditelja; istorija nasilnog ponašanja roditelja prema detetu; beskućništvo i siromaštvo; napuštanje dece od strane roditelja; sprečenost roditelja usled odlaska na privremeni rad u inostranstvo ili usled odlaska na izdržavanje kazne zatvora; kada su roditelji odlukom državnih organa lišeni poslovne sposobnosti i roditeljskog prava, kada je dete oduzeto od roditelja i sl. Da je odsustvo roditeljskog staranja posledica kumulacije različitih faktora, koji rezultiraju alternativnim oblikom zaštite, svedoče noviji empirijski nalazi na našim prostorima²⁴ da među rizičnim faktorima za izdvajanje dece iz porodice dominira napuštanje ili ostavljanje (30,5%), potom siromaštvo i zanemarivanje (25,4%) i zlostavljanje i zanemarivanje (23,6%). Zanemarivanje dece je znatno više zastupljeno od zlostavljanja – kod 70,9% dece zabeležen je jedan ili više od posebnih podoblika zanemarivanja, a zlostavljanje kod 19,3% dece. Rezultate domaćeg istraživanja dosledno su potvrdili i inostrani empirijski nalazi^{25,26} o

²⁰ „Porodični zakon Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 18, Beograd, 2005, str. 17.

²¹ „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011, str. 7.

²² John T. Pardeck, “Multiple placement of children in foster family care: An empirical analysis”, *Social work*, Vol. 29, No. 6, 1984, pp. 506–509.

²³ Patrice L. Engle, Viktor Groza, Christina J. Groark, Kelley McCreery Bunkers and Rifkat Muhamedrahimov, “VIII. The situation for children without parental care and strategies for policy change”, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, Vol. 76, No. 4, 2011, pp. 190–222.

²⁴ Nevenka Žegarac, *Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, Save the Children International, Sarajevo, 2014, str. 54–60.

²⁵ Sarah A. Font, Kierra MP Sattler and Elizabeth T. Gershoff, “Measurement and correlates of foster care placement moves”, *Children and Youth Services Review*, Vol. 91, 2018, pp. 248–258.

²⁶ Ina Bovenschen, Katrin Lang, Janin Zimmermann, Judith Förthner, Katja Nowacki, Inga Roland and Gottfried Spangler, “Foster children’s attachment behavior

visokoj zastupljenosti zanemarivanja dece (do 80%), kao i različitih formi zlostavljanja: fizičkog (66%), emocionalnog (86%) i seksualnog (25%).

Usled izrazito nesenzitivne brige o detetu/deci od strane roditelja, operacionalizovane kroz kumulaciju napred izlistanih faktora, kao i činjenice da su neretko po nekoliko puta menjala sredinu i primenjeni oblik zaštite, decu bez roditeljskog staranja odlikuju višestruka i raznovrsna traumatska iskustva.²⁷ Njihovo ispoljavanje kroz niz manifestnih teškoća, poput snižene sposobnosti za vezivanje i formiranje trajnijih odnosa sa drugim odraslima, preuzimanja društvenih uloga, manifestacije razvojnih problema kroz eksternalizujuća i internalizujuća ponašanja, deficita pažnje na intelektualne delatnosti, ravnodušnost, nižu adaptabilnost, depresivnost^{28,29}, mogu predstavljati izazov i teškoću kada je u pitanju njihov moralni razvoj.

HRANITELJSTVO KAO USLUGA SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE

Porodični smeštaj u hraniteljskoj porodici (engl. *foster care*) predstavlja dominantnu socijalno-zaštitnu meru namenjenu deci koja su privremeno ili trajno lišena roditeljskog, a neretko i porodičnog staranja. Reč je pre svega o standardnoj hraniteljskoj porodici „koja je odabrana, obučena, licencirana i nadgledana u pogledu čuvanja i podizanja dece sa kojom nije biološki ili drugim odgovarajućim vezama povezana, u koji decu smeštaju ovlašćeni organi”.³⁰ To znači da je kvalitet usluge porodičnog smeštaja, poput selekcije i pripreme hranitelja, potrebnih znanja i veština za brigu o deci sa nepovoljnim porodičnim iskustvima obezbeđen konceptualizacijom normativnog okvira kojim se uređuje ova

and representation: Influence of children’s preplacement experiences and foster caregiver’s sensitivity”, *Child Abuse & Neglect*, Vol. 51, 2016, pp. 323–335.

²⁷ Anita Burgund, Nikola Jović, Zora Krnjaić, Bojana Pucarević, Milana Rajić, Ljiljana Skrobić, Marina Videnović, Nevenka Žegarac, *Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata – Istraživanje za unapređenje politika i praksi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2019, str. 25.

²⁸ Catherine R. Lawrence, Elizabeth A. Carlson and Byron Egeland, “The impact of foster care on development”, *Development and psychopathology*, Vol. 18, No. 1, 2006, pp. 57–76.

²⁹ Piet F. Bracke and Mieke Denuwelaere, “Support and Conflict in the Foster Family and Children’s Well-Being: A Comparison Between Foster and Birth Children”, *Family Relations*, Vol. 56, No. 1, 2007, pp. 67–79.

³⁰ Nevenka Žegarac, *U lavirintu socijalne zaštite*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014, str. 79.

oblast.³¹ Primarni cilj ovog oblika zaštite predstavlja „obezbeđivanje adekvatnog porodičnog okruženja u kome će dete rasti, razvijati se, vaspitavati, obrazovati, osposobljavati za samostalan život prateći svoje potencijale, odnosno imati iste šanse kao deca koja odrastaju sa svojim roditeljima”.³² Hraniteljska porodica, dakle, vrši kompenzatorsku funkciju roditeljske uloge uspostavljajući odnos koji odgovara odnosu roditelj–dete. Ona obezbeđuje iskustvo kvalitativno drugačije brige sa ciljem izgrađivanja sigurne afektivne vezanosti i reuspostavljanja poverenja deteta/dece u odrasle kao osobe sposobne da pruže odgovarajuću negu i zaštitu.³³ Kompleksnost ove uloge utoliko je veća jer se od nje očekuje da na kvalitetima, kao što su ljubav, prihvatanje, emocionalna dostupnost, kooperativnost, kreiraju sigurno i podsticajno porodično okruženje koje će imati pozitivne refleksije na sveukupan razvoj deteta.^{34,35}

Iako je po svom karakteru hraniteljstvo vremenski ograničen oblik zaštite koji bi trebalo da rezultira reunifikacijom ili, pak, postupkom usvojenja, mnoga deca bez roditeljskog i porodičnog staranja ostaju u hraniteljskim porodicama do punoletstva, a neretko i do osamostaljivanja, i postaju važni članovi hraniteljskih porodica. Analogno razvijenim evropskim zemljama, i u našoj zemlji je dobro razvijena mreža hraniteljskih porodica koje poseduju lične i roditeljske kompetencije i veštine da se neposredno staraju o deci bez težih smetnji u psiho-fizičkom razvoju, emocionalnom reagovanju i ponašanju. Ovaj oblik zaštite se, prema nalazima istraživanja³⁶, pokazao dominantnim oblikom alternativnog staranja.

Institut hraniteljstva diferenciran je na više oblika. Osim standardnog, za potrebe ovog istraživačkog rada značajno je pomenuti i formu srodničkog

³¹ „Pravilnik o hraniteljstvu”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2008 i 66/2022, Beograd, str. 1–3.

³² Dobrila Grujić, Ljiljana Hadžović, Vesna Tekić i Ljiljana Ivanišević, *Sigurnim korakom do hraniteljstva – priručnik za hranitelje*, Centar za porodični smeštaj dece i omladine, Beograd, 2009, str. 17.

³³ Vesna Šilić i Gordana Jandrić, „Šta doprinosi kvalitetu staranja hranitelja o detetu?”, u: Marija Zotović i Marina Oros (urs.), *Efekte egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2020, str. 45–62.

³⁴ Jeffrey Haugaard and Cindy Hazan, “Foster parenting”, in: Marc H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting: Vol. I: Children and Parenting*, National Institute of Child Health and Human Development, London, 2005, pp. 313–327.

³⁵ Cheryl Buehler, Kathryn W. Rhodes, John G. Orme and Gary Cuddeback, “The potential for Successful family foster care: Conceptualizing competency domains for foster parents”, *Child Welfare*, 2006, pp. 10–15.

³⁶ Anthony Bald, Joseph J. Doyle Jr., Max Gross and Brian A. Jacob, “Economics of foster care”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 36, No. 2, 2022, pp. 223–246.

hraniteljstva. Reč je o porodičnom aranžmanu u kome srodnici (bake, deke, tetke, ujaci) predstavljaju važan resurs za neposrednu brigu o deci koja su privremeno ili trajno lišena roditeljskog staranja. Kako se njihovo regrutovanje dešava najčešće iznenada i bez prethodne pripreme, obuku za sticanje podobnosti za hraniteljstvo srodnici prolaze naknadno, po zbrinjavanju deteta/dece u njihovu porodicu. Dosledni istraživački nalazi^{37,38,39} pokazuju da je ovaj oblik zaštite prediktor stalnosti i stabilnosti smeštaja. Njime se obezbeđuje odrastanje deteta/dece u poznatom porodičnom okruženju, čime se umanjuje trauma prilikom smeštaja ili premeštaja iz nekog drugog oblika zaštite, negovanje i očuvanje ličnog i porodičnog identiteta, te potencijalno održavanje kontakata sa roditeljima i drugim srodnicima.

METOD

Istraživanje je sprovedeno sa ciljem utvrđivanja izraženosti stadijuma moralnog razvoja deteta u odnosu na faktore koji opisuju hraniteljsku porodicu i dete zaštićeno ovim oblikom zaštite. Opštom hipotezom pretpostavljeno je da postoji statistički značajna razlika između različitih kategorija varijabli koje opisuju dete na hraniteljstvu (uzrast deteta, razlog smeštaja u hraniteljsku porodicu) i onih varijabli koje opisuju hraniteljsku porodicu (struktura i tip) u stadijumu moralnog razvoja adolescenta na hraniteljstvu. Iz ovako definisane opšte hipoteze, u formi specifičnih hipoteza pretpostavljeno je da postoji statistički značajna povezanost nivoa moralnog razvoja deteta i uzrasta deteta. Takođe, pretpostavljeno je da postoji statistički značajna razlika nivoa moralnog razvoja deteta u odnosu na razlog smeštaja deteta u hraniteljsku porodicu, kao i u odnosu na strukturu i tip hraniteljske porodice.

Postupak prikupljanja podataka

Proces prikupljanja podataka o deci na hraniteljskom smeštaju (standardne ili srodničke) sproveden je u saradnji sa stručnim radnicima (voditeljima slučaja) Službe za zaštitu dece i mladih Centra za socijalni rad „Sveti Sava” u Nišu,

³⁷ Jill Theresa Messing, “From the child’s perspective: A qualitative analysis of kinship care placements”, *Children and Youth Services Review*, Vol. 28, No. 12, 2006, pp. 1415–1434.

³⁸ Valerie O’Brien, “The benefits and challenges of kinship care”, *Child Care in Practice*, Vol. 18, No. 2, 2012, pp. 127–146.

³⁹ Amy Holtan, Bjørn Helge Handegård, Renee Thørnblad and Svein Arild Vis, “Placement disruption in longterm kinship and nonkinship foster care”, *Children and Youth Services Review*, Vol. 35, No. 7, pp. 1087–1094.

a uz prethodnu usmenu saglasnost rukovodstva ove ustanove. Odabrane su one hraniteljske porodice koje se brinu o deci bez roditeljskog staranja urednog psihofizičkog razvoja uzrasta 9–17 godina. Ovako specifikovana uzrasna grupa dece odabrana je u skladu sa razvojnim karakteristikama dece na (pred)adolescentnom uzrastu i teorijom stadijuma moralnog razvoja Lorensa Kolberga.⁴⁰ Prilikom sprovođenja postupka revizije hraniteljskog smeštaja u prostorijama Centra za socijalni rad „Sveti Sava” u Nišu, hranitelji i deca na hraniteljstvu su najpre upoznati sa testovnim materijalom, njihovom sadržinom i ciljem. S obzirom na to da se radi o deci bez roditeljskog staranja koja su zaštićena neposrednom starateljskom zaštitom pred Organom starateljstva ili su pod starateljstvom (srodničkih) hranitelja, staratelji su na upitniku dali saglasnost za participaciju dece u ovom istraživanju. Primarna preferencija i hranitelja i dece je da zadate upitnike popunjavaju u kućnim uslovima, nakon čega su ih popunjene donosili stručnom radniku. Kvantitativni metodski pristup odabran je zbog ekonomičnosti (bržeg i lakšeg obuhvata što većeg broja dece i hranitelja), objektivnosti i preciznosti kvantitativne metode, adekvatne primene statističkih metoda i generalizacije dobijenih podataka.

Uzorak

Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 59 hranitelja skoro ujednačenih po polu (28 muškaraca i 31 žena) i 59 dece uzrasta od 9 do 17 godina zaštićene porodičnim smeštajem u hraniteljskim porodicama. Prosečna starost dece obuhvaćene ovim uzorkom, a na temelju rezultata aritmetičke sredine ($AS=13.0339$), je 13 godina. Najveći broj hraniteljskih porodica su po svojoj strukturi nuklearne (72,9%) i po tipu standardne (67,8%). U istraživanju je učestvovao znatno manji broj srodničkih hraniteljskih porodica (32,2%). Deskriptivnom analizom utvrđeno je da je najveći broj hranitelja (61%) kao razlog smeštaja u hraniteljsku porodicu naveo zanemarivanje. Posebno zanimljiv podatak dobijen ovim istraživanjem jeste da je 6,8% hranitelja navelo da je razlog smeštaja deteta u hraniteljsku porodicu razvod roditelja.

Instrument

Upitnik – Test moralnog rasuđivanja⁴¹, sadrži dve moralne dileme koje njihovi glavni protagonisti razrešavaju na određeni način. Zadatak ispitanika je, prvo, da se, na skali od -3 do 3, izjasne u kojoj meri se slažu, odnosno ne slažu

⁴⁰ Lorens Kohlberg, *The psychology or moral development: The nature and validity of moral stages*, Harper & Row, London, 1984, pp. 150–182.

⁴¹ Georg Lind, “The meaning and measurement of moral judgment competence. A dual aspect model”, in: Daniel Fasko, Jr. and Wayne Willis (Eds.), *Contemporary*

sa postupkom protagonista. Zatim je ponuđeno 6 argumenata koji govore prilog postupka, kao i 6 argumenata u kojima je izneto neslaganje sa postupkom (tzv. kontraargumenti). Ispitanici stepen slaganja sa argumentima i kontraargumentima procenjuju na skali od -4 do 4. Svaki od argumenata odražava rezonovanje koje je karakteristično za jedan od 6 Kolbergovih stadijuma moralnog rasuđivanja (afektivna komponenta), dok C-skor ukazuje na stepen konzistentnosti u procenjivanju argumenata od strane ispitanika koji se odnose na isti stadijum moralnog razvoja, odnosno moralni kvalitet argumenta (kognitivna komponenta).

Upitnik za hranitelje – UP1, konstruisan je za potrebe istraživanja sa ciljem prikupljanja podataka o porodičnom kontekstu (opšti i specifični podaci o hraniteljima, članovima njihove primarne porodice i detetu na hraniteljstvu) u kome se dete bez roditeljskog staranja nalazi. Obuhvata 29 pitanja sa ponuđenim odgovorima i mogućnošću dopisivanja odgovora gde je to bilo potrebno.

Statistička obrada podataka

Na temelju prikupljenih podataka kreirana je baza u softverskom paketu SPSS (Statistical Package for the Social Sciences 15.0). Za obradu podataka korišćeni su postupci deskriptivne statistike i statistike zaključivanja. Za utvrđivanje stepena izraženosti osnovnih varijabli istraživanja primenjene su tehnike deskriptivne statistike – veličina uzorka (N), standardna devijacija (SD), aritmetička sredina (M), frekvencije (f) i procenti (%). Za povezanost osnovnih varijabli istraživanja primenjena je korelaciona tehnika (Pirsonov koeficijent korelacije), dok je za utvrđivanje razlika između različitih kategorija sociodemografskih varijabli korišćen Kruskalvalis test (Kruskal Wallis Test).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 1 pokazuje statistički značajne pozitivne korelacije, srednjeg intenziteta, na nivou 0.05 zabeležene između postkonvencionalnog kasnog stadijuma deteta i varijable uzrast deteta. Na ostalim stadijumima statistički značajna povezanost nije dobijena.

		Prekonven- cionalni rani	Prekonven- cionalni kasni	Konven- cionalni rani	Konven- cionalni kasni	Postkonven- cionalni rani	Postkonven- cionalni kasni
Uzrast deteta	Koeficijent korelacije	0.130	0.014	0.191	0.163	0.020	0.291*
	p	0.327	0.918	0.148	0.216	0.881	0.025

– statistički značajno na nivou 0.05 **

– statistički značajno na nivou 0.01

Tabela 1. Prikaz povezanosti individualnih faktora koji opisuju dete i nivo moralnog razvoja deteta

Tabela 2 pokazuje izraženost određenih nivoa moralnog razvoja deteta u odnosu na pojedine varijable (struktura i tip hraniteljske porodice, te razlog smeštaja deteta u hraniteljsku porodicu). Statističkim postupkom Kruskalwalis testom (Kruskal Wallis Test) dobijeno je da postoji statistički značajna razlika na trećem nivou moralnog rasuđivanja u odnosu na varijablu struktura hraniteljske porodice (9.204; $p < 0.05$). Takođe, utvrđene su statistički značajne razlike u izraženosti trećeg (10.815; $p < 0.05$) i četvrtog (11.185; $p < 0.05$) stadijuma moralnog rasuđivanja u odnosu na varijablu razlog smeštaja deteta u hraniteljsku porodicu. Statistički značajne razlike u izraženosti stadijuma moralnog rasuđivanja dece bez roditeljskog staranja u odnosu na varijablu tip hraniteljske porodice nisu dobijene. Zanimljivo je da kada se vršilo upoređivanje svake kategorije sa svakom kod svih napred prikazanih individualnih i porodičnih varijabli statistički značajna razlika nije dobijena ($p > 0.05$).

		Prekonven- cionalni rani	Prekonven- cionalni kasni	Konven- cionalni rani	Konven- cionalni kasni	Postkonven- cionalni rani	Postkonven- cionalni kasni
Struktura HP	Kruskalwalis test	.660	5.537	9.204	2.531	1.697	.558
	p	.883	.136	.027	.470	.638	.906
Tip HP	Kruskalwalis test	292.500	347.500	379.000	376.000	327.500	363.000
	p	.154	.596	.987	.948	.391	.782
Razlog smeštaja u HP	Kruskalwalis test	4.845	8.585	10.815	11.185	.924	3.709
	p	.304	.072	.029	.025	.921	.447

* HP – hraniteljska porodica

Tabela 2. Prikaz razlika u izraženosti stadijuma moralnog razvoja deteta u odnosu na individualne i porodične faktore

DISKUSIJA

Period adolescencije je razvojna faza u kojoj, analogno promenama u drugim aspektima ličnosti, dolazi do značajnih promena i u moralnom razvoju. Potraga za smislom, identitetom i osobenošću u ovom periodu posebno je istaknuta.⁴² Moralni razvoj svakog, a osobito deteta bez roditeljskog staranja, determinisan je delovanjem različitih faktora na individualnom, porodičnom i društvenom nivou. U ovom radu apostrofira se značaj individualnih (uzrast deteta, razlog smeštaja u hraniteljsku porodicu) i porodičnih faktora (struktura i tip hraniteljske porodice) na izraženost stadijuma moralnog razvoja dece bez roditeljskog staranja zaštićenih porodičnim smeštajem u hraniteljskoj (standardnoj, srodničkoj) porodici.

Prvom hipotezom pretpostavljeno je da postoji statistički značajna povezanost stadijuma moralnog razvoja deteta i uzrasta deteta. Dobijeni rezultati primenjenom korelacionom tehnikom (Pirsonov koeficijent korelacije) pokazuju statistički značajnu povezanost srednjeg intenziteta varijable uzrast deteta i postkonvencionalnog kasnog stadijuma na nivou 0.05. Uzorak u ovom istraživanju najvećim delom činili su mladi koji po godinama starosti pripadaju razvojnom periodu rane adolescencije. Rukovodeći se uzrastom dece obuhvaćene uzorkom, njihovom nižom socijalnom i emocionalnom zrelošću, postulatima kognitivnog pristupa o paralelizmu između kognitivnog i moralnog razvoja, deca na ovom razvojnom stadijumu nemaju kognitivni, a zatim ni moralni kapacitet da donose moralni sud na osnovu društvenog ugovora, individualnih prava i privilegija ili ređe na osnovu univerzalnih moralnih principa, što su zapravo obeležja postkonvencionalnog stadijuma. Ovaj zaključak dodatno je podržan saznanjima o razvojnim karakteristikama dece bez roditeljskog staranja, stadijumu njihovog kognitivnog razvoja, njihovoj porodičnoj istoriji, te mogućim brojnim traumatskim iskustvima u porodici porekla. Jer, postkonvencionalni razvojni stadijum se dostiže u periodu kasne adolescencije i odraslom dobu i inherentno je svojstvo manjeg broja ljudi.⁴³ Dobijeni rezultati pokazuju da uzrast kao individualni faktor ne može biti potpun, niti pouzdan indikator izraženosti stadijuma njihovog moralnog delovanja, čime se potvrđuju raniji istraživački nalazi.^{44,45} Jer razvoj moralnih

⁴² Tina Malti, Emma Galarneau and Joanna Peplak, *Moral development in adolescence*, op. cit., p. 3.

⁴³ Beverley Garrigan, Anna L.R. Adlamb and Peter E. Langdon, *Moral decision-making and moral development: Toward an integrative framework*, op. cit., p. 83.

⁴⁴ Larry Nucci and Elliot Turiel, "Capturing the Complexity of Moral Development and Education", op. cit., p. 155.

⁴⁵ Kamila Stastna, "The impact of the moral foundations arguments on early adolescents", *Ethics in Progress*, Vol. 12, No. 1, 2021, pp. 95–103.

struktura kod dece je postepen i, osim uzrastom, multifaktorski je uslovljen brojnim spoljašnjim i unutrašnjim (društveni kontekst, porodične vrednosti, kulturni kodeks, religija, običaji) uticajima. Takođe, istraživački nalazi se mogu tumačiti i u svetlu davanja socijalno poželjnih odgovora i popunjavanja testa namenjenog za decu od strane hranitelja s obzirom na to da je testovni materijal popunjavao u kućnim uslovima.

Drugom hipotezom pretpostavljeno je da postoji statistički značajna razlika u stadijumu moralnog razvoja deteta u odnosu na strukturu i tip hraniteljske porodice, kao i u odnosu na razloge zaštite deteta smeštajem u hraniteljsku porodicu.

Kada se posmatra varijabla struktura hraniteljske porodice, rezultati su pokazali da su iste obuhvaćene našim uzorkom najvećim delom (72,9%) potpune, i po tipu nuklearne, tj. intaktne. Rezultati istraživanja su potvrdili ranije istraživačke nalaze^{46,47} o prevalenci potpunih hraniteljskih porodica u sistemu socijalne zaštite, dok su jednoroditeljske hraniteljske porodice više karakteristika srodničkog hraniteljstva.

Posmatrajući varijablu struktura hraniteljske porodice u odnosu na stadijum moralnog razvoja dece zaštićene ovim oblikom zaštite, sprovedenim istraživanjem pokazalo se da postoji statistički značajna razlika u izraženoosti konvencionalnog ranog stadijuma moralnog razvoja na nivou statističke značajnosti $p < 0.05$. Dobijeni rezultati potvrđuju ranije istraživačke nalaze⁴⁸ da potpuno porodično okruženje utiče na moralni razvoj dece, odnosno na formiranje šeme osnovnih moralnih pojmova. Rezultati ovog istraživanja sugerišu da potpuna hraniteljska porodica sa napred pomenutim kvalitetima (prihvatanje, emocionalna dostupnost, kooperativnost, sigurno i podsticajno porodično okruženje) kod dece stvara perspektivu da bliski uzajamni odnosi i očekivanja postaju važniji od ličnog interesa i da su požrtvovanost, čovekoljublje, briga o drugima temelj moralnih normi.⁴⁹ Međutim, struktura hraniteljske porodice svakako jeste važan, ali ne i dovoljan faktor oblikovanja karaktera deteta.

S obzirom na dobijene nalaze o strukturi hraniteljske porodice na našem uzorku, otvara se pitanje njihove funkcionalnosti budući da su ranije empi-

⁴⁶ Gunvor Andersson, "The Motives of Foster Parents, Their Family and Work Circumstances", *British Journal Of Social Work*, Vol. 31, No. 2, 2001, pp. 235–248.

⁴⁷ Jeffrey Haugaard and Cindy Hazan, *Foster parenting*, op. cit., pp. 313–327.

⁴⁸ Monica Konnie Mensah, and Alfred Kuranchie, "Influence of Parenting Styles on the Social Development of Children", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 2, No. 3, 2013, pp. 123–30.

⁴⁹ Vesna Šilić i Gordana Jandrić, *Šta doprinosi kvalitetu staranja hranitelja o detetu?*, nav. delo, str. 45–62.

rijske studije^{50,51} pokazale da postoji statistički značajna korelacija između funkcionisanja porodice i moralnog razvoja učenika, odnosno da porodična kohezija i komunikacija moderiraju moralni odnos na relaciji roditelj–adolescent. Kako je funkcionalnost porodice jedan od ključnih faktora u oblikovanju morala ličnosti dece i mladih, daljim istraživanjima potrebno je ispitati funkcionalnost hraniteljskih porodica na našem uzorku. I ne samo to, uticaj roditeljskih obrazaca je od vitalnog značaja na ovom području. U prvom delu ovog istraživanja⁵² pokazalo se da se humanistički pristup hranitelja pozitivno reflektuje na razvoj konvencionalnog ranog stadijuma kod dece, tj. na razvoj empatije i brige za druge, razvoju odanosti i motivaciji za pridržavanjem pravila i ispunjavanjem očekivanja, što potvrđuje rezultate i drugih empirijskih studija⁵³.

Kada je u pitanju varijabla tip hraniteljske porodice, a imajući u vidu pararnormativne okolnosti, poput migracionih kretanja, ratova, izbeglištva, pa i smrti nekog od roditelja, koji su dugo vremena zastupljeni na našim prostorima, očekivalo se da će najveći broj hraniteljskih porodica na našem uzorku biti srodničkog tipa. Međutim, dobijeni rezultati pokazuju da je na evidenciji niškog Centra za porodični smeštaj i usvojenje prevalenca hraniteljskih porodica koje brinu o deci na predadolescentnom i adolescentnom uzrastu standardnog tipa (67,8%), što potvrđuje ranije teorijske i empirijske implikacije^{54,55,56} o dobro razvijenoj mreži hraniteljskih porodica koje su spremne i sposobne da kvalitetno brinu o deci bez težih smetnji u psihofizičkom razvoju,

⁵⁰ Ljiljana S. Jerković, Mile Đ. Ilić, „Funkcionalnost porodice i moralna razvijenost učenika”, nav. delo, str. 275–294.

⁵¹ Fiona A. White and Kenan M. Matawie, “Parental morality and family processes as predictors of adolescent morality”, *Journal of Child and Family studies*, Vol. 13, No. 2, 2004, pp. 219–233.

⁵² Sanja Sretić, „Podsticanje moralnog razvoja dece zaštićene porodičnim smeštajem u hraniteljskim porodicama”, *Godišnjak za pedagogiju*, Vol. 4, br. 2, 2019, str. 73–82.

⁵³ Widya Masitah and Juli Maini Sitepu, “Development Of Parenting Models In Improving Children’s Moral Development”, *Nazhruna: Jurnal Pendidikan Islam*, Vol. 4, No. 3, 2021, pp. 769–776.

⁵⁴ Vesna Šilić, *Mentalno zdravlje dece na hraniteljstvu: uloga kvaliteta staranja o detetu od strane hranitelja, doktorska teza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2018, str. 50.

⁵⁵ Dobrila Grujić, *Porodični smeštaj dece: više od roditeljstva*, Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije, Beograd, 2005, str. 55.

⁵⁶ Anthony Bald, Joseph J. Doyle Jr., Max Gross, and Brian A. Jacob, *Economics of foster care*, op. cit., pp. 223–246.

emocionalnom reagovanju i ponašanju. Kao što se može videti iz napred prikazanih rezultata, statistički značajne razlike u izraženosti stadijuma moralnog razvoja u odnosu na varijablu tip hraniteljske porodice nisu dobijene. S obzirom na empirijskim putem identifikovane brojne prednosti srodničkog hraniteljskog smeštaja, očekivala se izraženost pojedinih stadijuma moralnog razvoja dece u odnosu na tip hraniteljske porodice. Ipak, dobijeni podaci ukazuju da tip hraniteljske porodice nije značajan indikator izraženosti stadijuma moralnog razvoja dece.

Poslednja, ali svakako podjednako značajna varijabla koja je ispitivana ovim istraživanjem u kontekstu izraženosti stadijuma moralnog razvoja dece jesu razlozi zbog kojih su deca bez roditeljskog staranja na našem uzorku zaštićena porodičnim smeštajem u hraniteljskoj porodici. Rezultati istraživanja pokazuju da postoje statistički značajne razlike u izraženosti trećeg i četvrtog (konvencionalnog ranog i kasnog) stadijuma moralnog rasuđivanja na nivou statističke značajnosti $p < 0.05$ u odnosu na varijablu razlog smeštaja deteta u hraniteljsku porodicu. Analogno prethodnim istraživanjima^{57,58}, i ovo istraživanje je pokazalo da je zanemarivanje dominantan razlog zbrinjavanja dece alternativnim oblikom zaštite. Razvod koji su hranitelji (6,8%) naveli kao razlog smeštaja deteta u njihovu porodicu se ne može smatrati validnim s obzirom na to da deca u postupku razvoda roditelja budu poverena jednom od roditelja na neposrednu brigu i staranje. Čak određeni broj hraniteljskih porodica (10,3%) nije upoznat sa razlozima smeštaja deteta u njihovu hraniteljsku porodicu. U osnovi ovakve distribucije odgovora pretpostavlja se da leži nedovoljna informisanost hranitelja o razlozima zbog kojih je dete zbrinuto u njihovu porodicu. Takođe, rezultati otvaraju pitanje kvaliteta saradnje hraniteljske porodice sa institucijama sistema. Ipak, izraženost konvencionalnog moralnog stadijuma u odnosu na varijablu razlog smeštaja je očekivan ishod, imajući u vidu pre svega kalendarski uzrast uzorkovane dece, činjenicu da je najveći broj njih (74,6%) u jednoj hraniteljskoj porodici i to u dužem vremenskom periodu (do 14 godina). To je naročito važno kada je u pitanju moralni razvoj jer u atmosferi sigurne afektivne vezanosti na relaciji dete–hranitelj, izgrađenog odnosa poverenja, kooperativnosti, dostupnosti i prihvatanja od strane hranitelja, dete napušta fazu egocentrizma i prelazi na konvencionalni stadijum na kom je dominantna potreba deteta za poštovanjem pravila i autoriteta, ispunjavanjem očekivanja drugih. Na ovom stadijumu bliski uzajamni odnosi, lojalnost i odanost prijateljima, fokusiranje na ljude i njihova oseća-

⁵⁷ Nevenka Žegarac, *Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, nav. delo, str. 54.

⁵⁸ Sarah A. Font, Kierra MP Sattler and Elizabeth T. Gershoff, *Measurement and correlates of foster care placement moves*, op. cit., pp. 248–258.

nja čine temelj moralnih normi, a što se, kako rezultati pokazuju, i razvija u hraniteljskim porodicama. I bez obzira na razlog zbrinjavanja dece, dobijeni rezultati svedoče o velikoj odgovornosti i kompleksnosti hraniteljske uloge i ukazuju na potrebu perzistentnog praćenja i podizanja kvaliteta ove usluge socijalne zaštite. Iako je dobijena statistički značajna razlika u odnosu na razlog smeštaja ($p < 0.05$), upoređivanjem svake kategorije sa svakom ta razlika nije dobijena, što dalje indikuje da ona nije velika.

ZAKLJUČAK

Razvijanje moralne kompetencije kao inherentnog svojstva ličnosti deteta predstavlja suptilan i delikatan proces. Ovo naročito iz razloga ako se posmatra sa pozicije specifične ciljne grupe, kao što su to u ovom istraživanju deca bez roditeljskog staranja. Prepoznajući da su u aktuelnom društvenom diskursu pitanja i problemi razvoja moralnog aspekta ličnosti deteta, čini se, marginalizovani, a domaća istraživanja o deci bez roditeljskog staranja malobrojna, ovo istraživanje imalo je za cilj da utvrdi izraženost stadijuma moralnog razvoja deteta u odnosu na faktore koji opisuju hraniteljsku porodicu i dete zaštićeno porodičnim smeštajem u hraniteljskoj porodici. Rezultati istraživanja pokazuju pozitivnu povezanost nekih od stadijuma moralnog razvoja dece sa njihovim uzrastom, strukturom hraniteljske porodice, te razlogom smeštaja dece alternativnim oblikom zaštite. Ipak, izraženost stadijuma moralnog razvoja u odnosu na varijablu tip hraniteljske porodice nije dobijena. Istraživački nalazi pokazuju da je izraženost stadijuma moralnog razvoja dece bez roditeljskog staranja determinisan spoljašnjim i unutrašnjim faktorima, što svedoči u prilog velikoj heterogenosti mreže hraniteljskih porodica, ali i dece koja bivaju zaštićena ovim oblikom zaštite. Takođe, budući da su korelacije dobijene samo na pojedinim stadijumima, dobijeni rezultati navode na zaključak da je razvoj moralne kompetencije dece u hraniteljskim porodicama specifičan i multifaktorski uslovljen proces bez adekvatne profesionalne i sistemske podrške.

Ovo istraživanje prate izvesna ograničenja. Deca i hranitelji zadate testove nisu popunjavala u kontrolisanim uslovima, pod nadzorom istraživača, što predstavlja rizik za davanje socijalno poželjnih odgovora i za neposrednu pomoć i podršku koju su deca dobila prilikom popunjavanja zadatog testa o moralnim dilemama, a što otvara pitanje autentičnosti datih odgovora. Takođe, ograničenost ove studije ogleda se i u veličini samog uzorka kojeg su činila deca sa teritorije Grada Niša. Potrebno je u narednim istraživanjima proširiti uzorak uzrasno i teritorijalno, tj. uključiti decu/mlade i iz drugih lokalnih zajednica, sa ciljem komparativne analize dobijenih rezultata i izvođenja novih naučnih zaključaka koji će imati neposredne implikacije na profesionalce u socijalnoj zaštiti.

U svetlu preporuka, sprovedeno istraživanje pokazuje da na polju moralnog razvoja dece i mladih ne postoji podrška i pomoć iz sistemskog okvira, što su pokazali i raniji istraživački nalazi o deci bez roditeljskog staranja⁵⁹, imajući u vidu činjenicu da prilikom formalne obuke potencijalnih hranitelja nije prepoznata oblast razvoja moralnog aspekta dece bez roditeljskog staranja. S tim u vezi prepoznaje se potreba za specijalizovanim obukama na lokalnom nivou u koje bi se mogli uključiti hranitelji i deca na hraniteljstvu, budući da je internalizovanje moralnih vrednosti važan preduslov budućeg razvoja, poput razvoja komunikacionih kompetencija i veština. Takođe, rezultati ukazuju na neophodnost za većom promocijom hraniteljstva kao usluge socijalne zaštite, unapređivanja njenog kvaliteta i odnosa svih aktera uključenih u razvoj deteta.

Na temelju sprovedenog istraživanja nameće se nekoliko pedagoških implikacija: unapređivanje pristupa u postupku procene i izbora potencijalnih hraniteljskih porodica; razvijanje kompetencija stručnih radnika za rad sa decom i hraniteljima na polju razvoja moralnih vrednosti i normi; kreiranje i implementacija različitih obrazovnih programa za hranitelje; istraživanje funkcionalnosti hraniteljskih porodica i drugih teorijskih koncepata o moralnom razvoju dece i mladih.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Andersson Gunvor, "The Motives of Foster Parents, Their Family and Work Circumstances", *British Journal of Social Work*, Vol. 31, No. 2, 2001, pp. 235–248.
- [2] Bajović Mira and Rizzo Kelly, "Meta-moral cognition: bridging the gap among adolescents' moral thinking, moral emotions and moral actions", *International Journal of Adolescence and Youth*, Vol. 26, No. 1, 2021, pp. 1–11.
- [3] Bald Anthony, Doyle Joseph J. Jr., Gross Max and Brian Jacob A., "Economics of foster care", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 36, No. 2, 2022, pp. 223–246.
- [4] Bauchamp Miriam, H., Dooley Julian, J., and Anderson, V., "A preliminary investigation of moral reasoning and empathy after traumatic brain injury in adolescents", *Brain injury*, Vol. 27, No. 7–8, 2013, pp. 896–902.
- [5] Bovenschen Ina, Lang Katrin, Zimmermann Janin, Förthner Judith, Nowacki Katja, Roland Inga, Spangler Gottfried, "Foster children's attachment behavior and representation: Influence of children's pre-placement experiences and foster caregiver's sensitivity", *Child Abuse & Neglect*, 51, 2016, pp. 323–335.

⁵⁹ Anita Burgund Isakov i Mira Lakićević, „Emancipacija mladih sa alternativnog staranja – izazovi i šanse”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Beograd, Vol. 12, br. 20, str. 204–220.

- [16] Burgund Anita, Jović Nikola, Krnjaić Zora, Pucarević Bojana, Rajić Milana, Skrobić Ljiljana, Videnović Marina, Žegarac Nevenka, *Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata – Istraživanje za unapređenje politika i praksi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2019.
- [17] Burgund Isakov Anita i Lakićević Mira, „Emancipacija mladih sa alternativnog staranja – izazovi i šanse”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Beograd, Vol. 12, br. 20, str. 204–220.
- [18] Buehler Cheryl, Rhodes Kathryn W., Orme John G., and Cuddeback Gary, “The potential for successful family foster care: Conceptualizing competency domains for foster parents”, *Child Welfare*, 2006, pp. 10–15.
- [19] Bruska Delilah, “Children in foster care: A vulnerable population at risk”, *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, Vol. 21, No. 2, 2008, pp. 70–77.
- [10] Bracke Piet, F. and Denuwelaere Mieke, “Support and Conflict in the Foster Family and Children’s Well-Being: A Comparison Between Foster and Birth Children”, *Family Relations*, Vol. 56, No.1, 2007, pp. 67–79.
- [11] Cenić Stojan i Petrović Jelena, *Vaspitanje kroz istorijske epohe*, Učiteljski fakultet, Vranje, 2005.
- [12] Eisenberg Nancy, “Emotion, regulation, and moral development”, *Annual Review of Psychology*, Vol. 51, No. 1, 2000, pp. 665–697.
- [13] Engle Patrice, L., Groza Viktor, Christina J. Groark Christina, J., Bunkers Kelley McCreery and Muhamedrahimov Rifkat, “VIII. The situation for children without parental care and strategies for policy change”, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, Vol. 76, No. 4, 2011, pp. 190–222.
- [14] Font Sarah, A., Sattler Kierra MP, and Gershoff Elizabeth, T, “Measurement and correlates of foster care placement moves”, *Children and Youth Services Review*, Vol. 91, 2018, pp. 248–258.
- [15] Frichand Ana, „Ispitivanje moralnog mišljenja adolescenata putem posrednih koncepata”, *Psihološka istraživanja*, Vol. XIV, br. 1, 2011, 67–84.
- [16] Garrigan Beverley, Adlamb Anna L. R. and Langdon Peter E., “Moral decision making and moral development: Toward an integrative framework”, *Developmental review*, 49, 2018, pp. 80–100.
- [17] Grusec Joan E., “Domains of socialization: Implications for parenting and the development of children’s moral behavior and cognitions”, in: D. J. Laible, G. Carlo, & L. M. Padilla (Eds.), *The Oxford handbook of parenting and moral development*, Oxford University Press, London, 2008, pp. 73–90.
- [18] Grujić Dobrila, *Porodični smeštaj dece: više od roditeljstva*, Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije, Beograd, 2005.
- [19] Grujić Dobrila, Hadžović Ljilja, Tekić Vesna i Ivanišević Ljiljana, *Sigurnim korakom do hraniteljstva – priručnik za hranitelje*, Centar za porodični smeštaj dece i omladine, Beograd, 2009.

- [20] Haugaard Jeffrey and Hazan Cindy, "Foster parenting", in: Bornstein Marc, H. (Ed.), *Handbook of parenting: Vol. I: Children and Parenting*, National Institute of Child Health and Human Development, London, 2005, pp. 313–327.
- [21] Holtan Amy, Bjørn Helge Handegård Bojrn Helge, Thørnblad Renne and Svein Arild Vis Svein, "Placement disruption in long-term kinship and nonkinship foster care", *Children and Youth Services Review*, Vol. 35, No. 7, pp. 1087–1094.
- [22] Jevtić Bisera, *Pedagogija moralnosti*, Filozofski fakultet, Niš, 2012.
- [23] Jevtić Bisera i Knežević-Florić Olivera, „Afirmacija moralnih vrednosti u funkciji razvijanja prosocijalnog ponašanja”, u: dr Bojana Dimitrijević (ur.), *Izazovi socijalno-pedagoške delatnosti sa hrestomatijom*, Filozofski fakultet, Niš, 2011, str. 52–65.
- [24] Jerković Ljiljana, S., Ilić Mile, Đ., „Funkcionalnost porodice i moralna razvijanost učenika”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Priština, Vol. 50, br. 2, 2020, str. 275–294.
- [25] Kohlberg Lorens, *The psychology or moral development: The nature and validity of moral stages*, Harper & Row, London, 1984.
- [26] Lawrence Catherine, R., Carlson Elizabeth, A. and Egeland Byron "The impact of foste care on development", *Development and psychopathology*, Vol. 18, No. 1, 2006, pp. 57–76.
- [27] Lind George, "The meaning and measurement of moral judgment competence. A dual aspect model", in: Fasko Daniel, Jr. and Wayne Willis Wayne (Eds.), *Contemporary philosophical and psychological perspectives on moral development and education*, 2008, pp. 185–220.
- [28] Malti Tina, Dys Sebastian, P., Colasante Tyler and Peplak Joanna, "Emotions and morality: Newdevelopmental perspectives", in: C. C. Helwig (Ed.), *New perspectives on moral development*, Routledge, London, 2018, pp. 55–72.
- [29] Malti Tina, Galarneau Emma and Peplak Joanna, "Moral development in adolescence", *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 31, No. 4, 2021, pp. 1097–1113.
- [30] Malti Tina and Krettenauer Tobias, "The relation of moral emotion attributions to prosocial and antisocial behavior: A meta-analysis", *Child development*, Vol. 84, No. 2, 2013, pp. 397–412.
- [31] Masitah Widya and Sitepu Maini Juli, "Development Of Parenting Models In Improving Children's Moral Development", *Nazhruna: Jurnal Pendidikan Islam*, Vol. 4, No. 3, 2021, pp. 769–776.
- [32] Miočinović Ljiljana, *Moralni razvoj i moralno vaspitanje. Kognitivno-razvojno shvaćanje*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2004.
- [33] Messing Theresa Jill, "From the child's perspective: A qualitative analysis of kinship care placements", *Children and Youth Services Review*, Vol. 28, No. 12, 2006, pp. 1415–1434.
- [34] Mensah Monica Konnie and Kuranchie Alfred, "Influence of Parenting Styles on the Social Development of Children", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 2, No. 3, 2013, pp. 123–30.

- [35] Nucci Larry and Turiel Elliot, "Capturing the Complexity of Moral Development and Education", *Mind, brain, and education*, Vol. 3, No. 3, 2009, pp. 151–159.
- [36] O'Brien Valeie, "The benefits and challenges of kinship care", *Child Care in Practice*, Vol. 18, No. 2, 2012, pp. 127–146.
- [37] „Pravilnik o hraniteljstvu”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2008 i 66/2022, Beograd.
- [38] Pardeck John, T. "Multiple placement of children in foster family care: An empirical analysis", *Social work*, Vol. 29, No. 6, 1984, pp. 506–509.
- [39] „Porodični zakon Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 18, Beograd, 2005.
- [40] Sretić Sanja, „Podsticanje moralnog razvoja dece zaštićene porodičnim smeštajem u hraniteljskim porodicama”, *Godišnjak za pedagogiju*, Filozofski fakultet, Niš, Vol. 4, br. 2, 2019, str. 73–82.
- [41] Stastna Kamila, "The impact of the moral foundations arguments on early adolescents", *Ethics in Progress*, Vol. 12, No. 1, 2021, pp. 95–103.
- [42] Šilić Vesna i Jandrić Gordana, „Šta doprinosi kvalitetu staranja hranitelja o detetu?”, u: Zotović Marija i Oros Marina (urs.), *Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedince i porodicu u Srbiji*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2020, str. 45–62.
- [43] Šilić Vesna, *Mentalno zdravlje dece na hraniteljstvu: uloga kvaliteta staranja o detetu od strane hranitelja*, doktorska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2018.
- [44] Vig Susan, Chinitz Susan and Shulman Lisa, "Young children in foster care: Multiple vulnerabilities and complex service needs", *Infants & Young Children*, Vol. 18, No. 2, 2005, pp. 147–160.
- [45] Vučković Šahović Nevena, *Prava deteta i Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta*, Jugoslovenski centar za prava deteta, Beograd, 2001.
- [46] White Fiona A., and Matawie Kenan M., "Parental morality and family processes as predictors of adolescent morality", *Journal of Child and Family studies*, Vol. 13, No. 2, 2004, pp. 219–233.
- [47] „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011.
- [48] Žegarac Nevenka, *Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, Save the Children International, Sarajevo, 2014.
- [49] Žegarac Nevenka, *U lavirintu socijalne zaštite*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.

Sanja R. Sretić
Bisera S. Jevtić

MORAL DEVELOPMENT OF CHILDREN IN FOSTER CARE: INFLUENCE OF INDIVIDUAL AND FAMILY FACTORS

Abstract

The formation and shaping of the moral dimension of the personality of a child without parental care takes place in the foster family as the dominant alternative form of protection. The research is part of a larger study, and the results of the expression of the stage of moral development of a child without parental care in relation to the factors that describe the foster family (structure and type) and the child (age, reason for placement) are presented. The paper uses a non-experimental research method and survey technique, and as instruments a test of moral judgment containing two moral dilemmas intended for children and foster parents and a Questionnaire for foster parents constructed for the needs of this research. The sample consists of 59 foster parents and 59 children from 9 to 17 years old. The research results show a positive correlation between some of the stages of children's moral development with factors such as age, the structure of the foster family and the reason for placement. The results imply the conclusion that the development of moral competence of children in foster families is a specific and multifactorial conditioned process without adequate professional and systemic support.

Keywords:

stages of moral development, children without parental care, family placement in a foster family, individual and family factors, social protection system.